

СТАРОБЪЛГАРСКОТО ПРИЛАГАТЕЛНО ЛЮБОБОЛЪЗНЬНЪ И „ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКОТО“ НАРЕЧИЕ ЛЮКОКОЛЪЗНЕННО

Мария Спасова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

THE OLD BULGARIAN ADJECTIVE ЛЮБОБОЛЪЗНЬНЪ AND THE CHURCH SLAVONIC ADVERB ЛЮКОКОЛЪЗНЕННО

Maria Spasova

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

Abstract: The article traces the dissemination of the two rare complex words in the Slavic written manuscript tradition. The direction of the research into the adverb *люкоколъзненно*, considered to be Church Slavonic, is up–down. The results are surprising because, as it turned out, this adverb is recorded in Slavic manuscripts from the 14th and 16th – 17th centuries (Bulgarian and Serbian ones), which contain translations of hymnographic and homiletic texts. The study of the adjective *любоволъзньнъ* in a 14th-century Middle Bulgarian transcript, containing an Old Bulgarian translation of a homiletic text, has adduced convincing evidence for the semantics of this complex adjective, and indirectly for the clarification of the meaning of the Old Bulgarian adverb *любоволъзньо*.

The research also testifies to the important question of the language in printed Church Slavonic texts that is directly connected with the handwritten Slavic antigraphs, lying in the foundations of the Church Slavonic printed works.

Keywords: Church Slavonic; Old Bulgarian; homiletic; hymnographic.

При изследването на езика на новоизводни славянски преводи в ръкописи от XIV–XVII в. се установява, че в тях са „вградени“ отделни елементи, цели откъси и езикови пластове от староизводни славянски преводни текстове. Същото „смесване“ на старо- и новоизводни езикови пластове се наблюдава в църковнославянските печатни текстове както на книгите от Свещеното писание, така и на богослужебните книги. И ако съставът и структурата на печатните византийски и църковнославянски богослужебни книги е сравнително добре проучен, не може да се каже същото за техния език. Факторите, които затрудняват проучването на езика им, са свързани не само с неустановените ръкописни антиграфи, залегнали в основата на църковнославянската печатна

продукция: тези фактори са много и са разнообразни. Изследването на езика на славянските новоизводни преводи и на печатните църковнославянски текстове не би могло да се осъществи без лингвистични диахронни и стратиграфски анализи. Само по този начин ще се очертаят архаичните езикови пластове от староизводни преводи, които са вградени в преводни новоизводни текстове и в църковнославянски печатни текстове.

Поводът за това проучване първоначално беше църковнославянското (црксл.) наречие (нареч.) *лю̀бо̀бо̀лѣ̀зньннѡ*, познато с единствената си употреба в старопечатния служебен миней за м. февруари. В процеса на работа постепенно обектът на проучването се разшири с включването на прилагателното (прил.) *лю̀бо̀бо̀лѣ̀зньнѣ* и с проследяването на разпространението на двете сложни думи в славянската ръкописна традиция. Има основателни причини двете лексеми – прил. *лю̀бо̀бо̀лѣ̀зньнѣ* и нареч. *лю̀бо̀бо̀лѣ̀зньннѡ* да бъдат обект на самостоятелно научно изследване, понеже имат пряко отношение както към историческата лексикография, така и към текстологичната история на славянския превод на хомилетични и богослужебни текстове.

ЛЮ̀БО̀БО̀Лѣ̀ЗНЬНѣ

Прилагателното *лю̀бо̀бо̀лѣ̀зньнѣ* липсва в лексикографските справочници. Тази лексема се регистрира еднократно в беседа 9. от старобългарския превод на *Шестоднева* на св. Йоан Златоуст, от който са запазени 16 беседи¹ в среднобългарския ръкопис у 19, XIV в., съхраняван в библиотеката на Зографския манастир (*Зогр19*). Старобългарският превод на Йоан-Златоустовия *Шестоднев* (*ЙоЗлШ*) е достигнал до нас частично в този единствен препис, който съдържа среднобългарската версия на първоначалния превод, претърпял редактиране на морфосинтактично равнище². Изненадващото е, че в текста на 102-та листа на тази среднобългарска версия на старобългарския превод на *ЙоЗлШ* по *Зогр19* са се съхранили значителен брой лексикални архаизми от протопревода, които или липсват в лексикографските справочници, или са редки (често диалектни!) думи, характерни за ранния период на старобългарската преводаческа практика³.

¹ От беседа 16. е запазен по-малко от половината текст.

² През последните няколко години научните ми интереси са свързани и с проучване на старобългарския превод на *ЙоЗлШ*, запазен частично в среднобългарския неизследван препис *Зогр19*. Резултатите от лингвотекстологичните ми изследвания върху отделни текстове от *Зогр19* са представени в 9 публикации (библиографските им единици вж. на <https://www.uni-vt.bg/bul/staffinfo.aspx?u=129&zid=71&ppage=105>).

³ Някои редки думи от беседите в *Зогр19* са обект на изследване в следните мои публикации: *зѣдѣ*, *зѣдѣнѣ*, *зѣдѣникѣ* (Спасова М. *зѣдѣ*, *зѣдѣнѣ*, *зѣдѣникѣ* – лексикални маркери за идиолекта на старобългарски преводач от края на IX – средата на X в. – *Palaeobulgarica* 44 (2020), 1, 53–70); *бѣстрѣна*, *годѣнѣ*, *дѣлѣтельнѣца*, *малѣство*,

Съществуват и сръбски ръкописи (ресавски правопис), съдържащи славянския превод на всичките 67 хомилии от *Шестоднева* на св. Йоан Златоуст. Въз основа на приписките в най-ранните преписи на *ЙоЗлШ* в *Син36*, т. 1, и *Син37*, т. 2, 1425/26 г. и на сръбския (ресавски) правопис, без да е изследван езикът на текста на 67-те хомилии в тези пълни преписи, преводът доскоро се смяташе за сръбски. Лингвотекстологичното сравнително проучване по нова методология на текста на беседа 5. по *Зогр19* и по сръбския препис *РМ4/2* (ресавски правопис) убедително доказва, че в основата на т.нар. сръбски превод е заложен старобългарският, цялостно и последователно редактиран на всички езикови равнища по предварително заложен принцип и норми⁴.

Изборът на ЛЮБОЛѢЗНЪНЪ като обект на първата част на настоящото изследване се определя от няколко фактора: а) прил. композит ЛЮБОЛѢЗНЪНЪ се съдържа в ръкопис, с няколко века по-ранен от църковнославянския печатен миней, в който се среща нареч. ЛЮБОЛѢЗНЕННЪ; б) много важно е, че е известно гръцкото (грц.) съответствие φιλόπονος на прил. ЛЮБОЛѢЗНЪНЪ; в) сравнението на славянските еквиваленти на грц. φιλόπονος в *Зогр19* и в *РМ4/2* дава възможност да се определи точното значение на втората съставка -ЛОЛѢЗНЪНЪ на сложното прил. ЛЮБОЛѢЗНЪНЪ; г) уточнената семантика на ЛЮБОЛѢЗНЪНЪ е предпоставка за установяване на основното значение на црксл. нареч. ЛЮБОЛѢЗНЕННЪ, обект на проучване във втората част на тази разработка.

мѣстѣлнѣвъ, мѣжъчунна; нарѣн; натъватн, омладнѣн сѣ, омладженѣнъ, рѣнь, тлъща, токъ, храврънъ/хравърънъ (Спасова М. Няколко български думи, „събудени“ от вековен сън. – В: Образование и медии. Сборник в чест на проф. д-р Владимир Атанасов. София, „Просвета“, 2020, 211–227); напѣтнѣ (Спасова М. Славянские соответствия греческому ἐφόδιον в переводе „Шестоднева“ Иоанна Златоуста. – В: Славянское и балканское языкознание. Вып. 21: Палеославистика: Лексикология и текстология. К 100-летию Р. М. Цейтлин. Международная коллективная монография / Институт славяноведения РАН; Отв. ред. В. С. Ефимова. Москва, 2021, 35–50); значителна група думи, характерни за идиолекта на старобългарския преводач на *ЙоЗлШ*, групирани по различни параметри (Спасова М. Слова „следопыты“ при атрибуции ранних староболгарских переводов – В: Scripta & e-Scripta. The Journal of Interdisciplinary Mediaeval Studies, Volume 22/2022, 233–253).

⁴ При тази нова методология първо се установява наличието на еднакви части от текста на превода в двата сравнявани преписа, а след това се изследват различията. Дори при последователно и цялостно редактиран протопревод, от него остават архаични следи на текстологично, граматично и лексикално равнище (вж. Спасова М. Беседа 5 от Златоустовия Шестоднев по *Зогр19* и *РМ4/2* (Два независими превода, или две версии на един и същ превод?). – В: Преславска книжовна школа. Т. 21. Шумен, Издателство „Фабер“, 2021, 36–97).

Беседа 9:

PG 53⁵, 76: Οἱ φιλόπονοι τῶν γηπόνων, ἐπειδὴν ἴδωσι λιπαρὰν καὶ βαθύγειον ἄρουραν, δαψιλῆ τὰ σπέρματα καταβάλλοντες, πολλὴν καὶ συνεχῆ τὴν ἐπιμέλειαν ποιοῦνται, καθ' ἐκάστην ἡμέραν περισκοποῦντες, μήπου τι τῶν λυμαίνεσθαι δυναμένων τοῖς σπέρμασιν ἀνόνητον αὐτοῖς τὸν προλαβόντα καταστήσῃ πόνον.

Зогр19: Иже любоволѣзньни ѿ земледѣлецъ, егдаже аще видѣтъ тлъстѣжъ и глѣбоземнѣжъ земля· нескѣднн сѣмена ннзъсыпоужше· многое и ѡстое попеенне твораще· и на кждѡ днь ѡбъсмащрѣжше, еда где что нже гоубннн могжшнхъ въ сѣменехъ, неогспѣшно нмь прѣварше поставнть поболѣнне· (54a);

PM4/2: Иже люботроуниѣи ѿ земледѣлѣтѣль. въ ннѣга видѣтъ тоуѣннѣ и глѣбоѡаншоу брѣздоу, съ оуѣрдѣе сѣмена вълнѣтають. мнѡгое и ѡесто прилѣжанѣе твѡреть. на всѣкъ назирающе днь, да не нѣчто боудѣ гоубѣе сѣмена, безъ оуѣспѣха тѣмь прѣваршѣи сътворѣтъ трѡудъ. (46a);

Превод от грц. на съвременен руски⁶:

Трудолюбивые земледельцы, как увидят, что земля тучна и плодородна, бросают в нее обильные семена, прилагают к ней великое и постоянное старание и каждый день смотрят, как бы не явилось чего вредного для семян и не обратило в ничто поднятый ими труд.

Превод на съвременен български по Зогр19⁷:

Трудолюбивите сред земеделците, като видят тлъста и плодородна земя, засяват в нея обилни семена, полагат голяма и постоянна грижа и всеки ден оглеждат да не би някъде да се яви нещо, което може да унищожси семената и да направи безполезен досегашния им труд.

Основното значение на прил. φιλόπονος е ‘трудолюбив, прилежен, старателен, деен’⁸ ‘трудолюбивый, усиленно работающий’⁹. Преводът на грц. φιλόπονος в Зогр19 и PM4/2 има различни съответствия на втората (главната) основа -πονος:

φιλόπονος – любоволѣзньнѣ – люботроуднѣнѣ: φιλόπονοι – любоволѣзньни (54a) – люботроуниѣи (46a);

Старобългарският еквивалент волѣзнь на грц. πόνος всъщност е със значение ‘труд, работа, мъка, напрежение’¹⁰, ‘труд, работа, усилие, напрежение’¹¹. Асоциирането на старобългарското волѣзнь със значението ‘болест’ в

⁵ PG – Patrologiae cursus completus. Series Graeca. Acc. J.-P. Migne. T. 53, Paris, 1862.

⁶ Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского, въ русскомъ переводѣ. Томъ четвертый: Въ двухъ книгахъ. — СПб: Издание С.-Петербургской Духовной Академии, 1898; Цитирам текста по http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/zlatoust/tom_4_1/index.html (с. 65)

⁷ Преводът на съвременен български по Зогр19 е мой, М. С.

⁸ Войнов, М. и други. Старогръцко-български речник. София, 1939, с. 733.

⁹ Дворецкий, И. Х. Древнегреческо-русский словарь. Т. 2. Москва, 1958, с. 1732.

¹⁰ Войнов, М. и други. Старогръцко-български речник, 1939, с. 562.

¹¹ Дворецкий, И. Х. Древнегреческо-русский словарь. Т. 2. 1958, с. 1354

съвременния български и руски език е причина за неточното определянето на основното значение на *прил.* **любоволѣзньнъ** и на нареч. **лю̀во̀во̀лѣ̀зньнѣ̀**.

В беседа 9. още два пъти се откриват конкретни доказателства за значението на **волѣзнь** в старобългарски език като ‘труд, работа, усилие’:

- в същия пасаж от текста, цитиран по-горе:

PG 53. 76: ἀνόνητον αὐτοῖς τὸν προλαβόντα καταστήσῃ **πόνον**;

Зогр19: неогспѣшно нмь прѣваршеє поставитъ поболѣнне. (54a);

PM4/2: везъ оѣспѣха тѣмь прѣваршии сътворить трогдъ. (46a).

В *Зогр19* преводът на **πόνος** е **поболѣнне** в значение ‘труд, работа, усилие’, а в *PM4/2* е **трогдъ**. **Същ.** **поболѣнне** се документира в отделни лексикографски справочници, но не и като превод на грц. **πόνος**: без посочен грц. еквивалент присъства у П. Алексеев в значение ‘тужение, сожаление’¹²; у Микл – ‘съболезнование’¹³; в РЦркСлЕ **поболѣнне** превежда **σπλάγγνον** в значение ‘болка, съболезнование, състрадание, грижа за някого, болеене’¹⁴; в СРЯ **поболѣнне** от грц. **ὀδίνων** е със значение ‘родовые муки; физическое страдание’; без грц. ‘нравственная боль; сочувствие, сострадание’¹⁵.

Твърдението, че **поболѣнне** като превод на **πόνος** в *Зогр19* означава ‘труд, работа, усилие’ щеше да е спорно, ако съответствието на **πόνος** в *PM4/2* не беше **трогдъ**.

• в друг пасаж от текста на 9. беседа по *Зогр19* **същ.** **πόνος** е преведено с **волѣзнь** в значение ‘труд, работа, усилие’, а по *PM4/2* – с **трогдъ**:

PG 53. 79: Ἀφῆκε γοῦν βοῶν ἀγέλας, ἵνα ἄροτρον ἔλκωμεν, ἵνα τὴν γῆν ἀνατέμνωμεν, ἵνα τὰ σπέρματα καταβάλλωμεν· ἀφῆκε καὶ τῶν ὑποζυγίων τὰ γένη, ἵνα πρὸς τὴν τῶν ἀγωγίμων μετακομιδὴν συναντιλαμβάνηται τῶν **πόνων** ἡμῶν·;

Зогр19: Остаѣн оубо воловь урѣды· ꙗко да ралá влáчнмь· ꙗко да землѣ възкопáемь· ꙗко да сѣмена съсыпогемь· Остаѣн ꙗ по̀а̀рѐмннчныѣ роды· ꙗко да къ хожденноу прѣношенне оусрѣтно емлет сѧ волѣзньн нашеж· (576);

PM4/2: ѡстаѣи оубо волóмь чрѣды, да рáло влѣчемь. да землѣ дѣлáѣ, ꙗ да сѣмена втáмѣтáѣ. ѡстаѣи ꙗ ѡбрѣмнѣемый рѡдѡвы. ꙗко да товáрными поше́нѣемь помагаю̀ трогдѡвѣ̀ нáшимь. (49a).

Превод от грц. на съвременен руски:

*Так Он оставил стада волов, дабы могли мы тащить плуг, орать землю, и сеять семена; оставил и виды подъяремных, дабы они помогли нам в трудах при перенесении тяжестей*¹⁶;

¹² ЦркС 1818, с. 234 Бесед.Злат. (без грц. съответствие).

¹³ Микл с. 581 (Мен.-Мих. 178).

¹⁴ РЦркСлЕ 2012, с. 15 (Прем. 10:5).

¹⁵ СРЯ т. 15, 1989, с. 131.

¹⁶ http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/zlatoust/tom_4_1/index.html (с. 69).

Превод на съвременен български по Зогр19:

И тъй, (Бог) остави черди волове, за да влачим ралото, да разорем земята, да засеем семената; остави ни и впрегатни животни, та при пътуване да поемат вместо нас пренасяното (товара) на нашия труд.

В беседа 35. по РМ4/2 се съдържа грц. прил. φιλόπονος и то със същата форма φιλόπονοι, с която се документира в беседа 9. Съответствието на φιλόπονος в беседа 35. по РМ4/2 е благоухъжджънъ за разлика от съответствията ѝ любоволѣжънъ в Зогр19 и любовтроудънъ в РМ4/2 от беседа 9. Привеждам по-значителен отрязък от беседа 35., за да се изяви в контекст значението на този рядък композит:

PG 53. 330: Εἴσεσθε γάρ, τοῦ Θεοῦ ἐπιτρέποντος, καὶ ἐκ τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐξῆς μελλόντων ρηθῆσεσθαι, πῶς καὶ νῦν ὑπεριδῶν τῶν παρὰ τοῦ βασιλέως Σοδόμων αὐτῷ διδομένων, μεγάλων καὶ ἀφάτων ἠξιώθη τῶν τοῦ Θεοῦ δωρεῶν. Διὰ ταύτης οὐκ αὐτὸς μόνος, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων δικαίων ἕκαστος εὐδοκίμησε. Καὶ τοῦτο, ὅσοι φιλόπονοι περὶ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν θείων Γραφῶν ἐστε, δυνήσεσθε καταμαθεῖν πανταχοῦ γινόμενον. Ὁ γὰρ φιλόφρωνος ἡμῶν Δεσπότης, ὅταν ἴδῃ ὑπερορῶντας ἡμᾶς τῶν παρόντων, μετὰ δαυλιείας καὶ ταῦτα παρέχει, καὶ τῶν μελλόντων ἡμῖν ἀγαθῶν τὴν ἀπόλαυσιν ταμιεύεται.

РМ4/2: вѣсте бѡ ѡ сѣмь бѣ повелѣвающа. ѡ ѡ послѣдованіа хѡтеціи рѣци се. како ѡ пна прѣзрѣвъ іаже ѡ цра содомскаго ємоу дѣлаа, великы ѡ неижрѣнны спѡби се бжїихъ дарѡвъ. сїмь смѣреномоудрїемь глїю. не ѡнь тѣчїю, нѣ ѡ прѡчїи прѡведникѣ кѣжѡ, сїмь бл҃гоискоу҃ствова. ѡ сѣ, елїци нестѣ бл҃гоухѡжджѡни ѡ бж҃вны писанї, можете оувѣдѣти. чл҃колюбивыи бѡ вл҃ка. вѣнїѣга вїдїть прѣзїрающї нѣ настѡецаа, съ ѡбїл҃ствѡ ѡ сїа подаванї. ѡ бѡуцїи намь наслажѣнїе оу҃готовланї, (271a).

Превод от грц. на съвременен руски:

Из последующих поучений вы, если будет угодно Богу, узнаете, как он и теперь за то, что не принял даров от царя содомского, удостоился великих и несказанных даров от Бога. И не он только один, но и все другие праведники прославились чрез смирение. В этом может удостовериться каждый из вас, любящий упражняться в чтении Св. Писания. Человеколюбивый Владыка наш, когда увидит, что мы не заботимся о настоящих благах, и их дарует нам с щедростью, и наслаждение благами будущими предуготовляет¹⁷.

Превод на съвременен български по РМ4/2:

Ще узнаете впрочем за това, ако е волята Божия, и от поученията, които ще бъдат произнесени, как и сега, след като не прие дареното му от содомския цар, той се удостои с велики и неописуеми дарове – чрез смиреномъдрието, казвам. И не само той, но и всеки от останалите праведници се усъвършенства чрез смирението. И ето, тези от вас, които са любознателни за Божествените писания, можете да се уверите. Защото човеколюбивият

¹⁷ http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/zlatoust/tom_4_1/index.html (с. 367).

Владика, когато ни види да презираме настоящите блага, изобилно ни дарява и тях, и наслаждението от бъдещите блага, които предварително приготвя за нас.

Прил. благоухъдожьнъ липсва в речника на старобългарски език по ръкописния корпус от X–XI в. (стбрк); лексемата присъства у Микл като превод на *εὐτεχνος* в значение ‘сръчен, изкусен’ без посочен източник¹⁸; у Ат. Бончев нареч. *εὐμαθῶς* е дадено като съответствие на благоухъдожьнъ в значение ‘сръчно, изкусно’: Прем. 13:11¹⁹.

За съжаление, не е съхранен старобългарският превод на беседа 35., но различният превод на *φιλόπονος* в *PM4/2* в беседа 9. (люботроудънъ) и в беседа 35. (благоухъдожьнъ) е основание за предположението, че редакторът на беседа 35. от старобългарския превод на *ЙоЗлШ*, е друг книжовник²⁰.

Приведените примери от беседа 9. по *Зогр19* като доказателство, че семантиката на прил. *любоболѣзньнъ* като превод на грц. *φιλόπονος* е ‘трудолобив’, се подкрепят от примерите в същата беседа 9. по *PM4/2*. Тази лексема не присъства в лексикографските справочници, но тя е несъмнен маркер за идиолекта на старобългарския преводач на *ЙоЗлШ*. Неиздаденият и непроучен старобългарски превод на *ЙоЗлШ* съдържа архаична лексика и след изданието на текста на 16-те беседи по единствения препис *Зогр19* това ще бъде сериозно допълнение към историческия речник на българския език.

Прил. *любоболѣзньнъ* има важна роля и за изследването на нареч. *любоколѣзненнъ*, във всички лексикографски справочници определяно като църковнославянско

ЛЮБОКОЛѢЗНЕННЪ

Досега нареч. *любоколѣзненнъ* беше известно по единствената си употреба в църковнославянския печатен миней от канона за св. Евстатий Антиохийски, тр. 2, п. 3, 21 фев.²¹:

Тѣ любоколѣзненнѣ въздѣлаѣ црковѣ серпома оученїи тѣвоухѣ,
кѣжненнѣ, и зѣ корене всѣхъ посѣкѣхъ сѣи чѣмѣ плевели.

¹⁸ Микл : 29.

¹⁹ РЦркСлЕ 2002: 47.

²⁰ Пълният славянски превод на 67-те хомилии на *ЙоЗлШ* обикновено е в два тома: първият том включва беседи 1.–32., а вторият – беседи 33.–67. Макар и хипотетично, може да се допусне, че редактирането на втората част от *ЙоЗлШ* е дело на втори книжовник, т.е. възможно е двата тома да са редактирани от двама различни редактори. Основание за тази хипотеза дават приписките в най-ранния сръбски препис (ресавски правопис) на *ЙоЗлШ* в ръкописите *Син36*, т. 1, и *Син37*, т. 2, 1425/6 г. Подробно за съдържанието и смисъла на тези приписки у Спасова, М. Беседа 5 от Златоустовия *Шестоднев...*, 2021, 37–38.

²¹ OCR: Библиотека святоотеческой литературы: <http://orthlib.ru> ; <http://www.orthlib.info/Menaia/Rjadovaja-Minea/06-February/feb21.pdf>.

В ЦркС на П. Алексеев значението на нареч. **лѣкѣболѣзнѣннѣ** е дадено описателно: ‘говорится для означения перенесения напастей, злключений с терпением, с удовольствием’. Мин. мѣс: Февр: 11²². Конкретният текст, в който нареч. **лѣкѣболѣзнѣннѣ** се фиксира, както и значението му ‘с усердным болезнованием, попечением’ са посочени в СЦркСЛЯ: **҃ѣ лѣкѣболѣзнѣннѣ въздрѣлѣвъ црѣковѣ**. Мин. мѣс. Февр. 21²³. В ПЦркСлС на Г. Дьяченко семантиката на сложното нареч. е ‘с терпением, с удовольствием перенося болѣзни и напасти’. Мин. мѣс. февр. 11²⁴. В РЦркСлЕ на Ат. Бончев значението на **лѣкѣболѣзнѣннѣ** е ‘с усерден труд, с охотно понесени страдания’. Мин. февр. 21 кан. п. 3²⁵. Единствено тук като съответствие на наречието **лѣкѣболѣзнѣннѣ** е даден грц. compositum *φιλοπόνως*, при това без условния знак * след него²⁶. Ако отсъствието на * след *φιλοπόνως* не е технически пропуск, това означава, че Ат. Бончев може би е познавал гръцки ръкопис на миней за м. февруари, в който в канона за св. Евстатий Антиохийски, 2 тр., 3 п., 21 февр., е присъствало нареч. *φιλοπόνως*. В гръцкия печатен миней липсва канон за св. Евстатий Антиохийски, но в АНГ е издаден канон за светеца. Текстът на тр. 2, п. 3 обаче не съдържа *φιλοπόνως*²⁷.

Ἐνθέως γεωργήσας τὴν Ἐκκλησίαν,
δρεπάνῳ τῶν δογμάτων σου, μακάριε,
τοὺς ἐν αὐτῇ τῶν αἰρέσεων
ἀπεξέτεμες σκόλοπας.

В Инципитариума на киевските печатни минеи от 1893/94 г. (т. 1), който включва информация и препратки за липсващите текстове от църковнославянския миней в гръцките издания, към **лѣкѣболѣзнѣннѣ** в бележка 41 под линия има следния коментар: „Остава неясно, как славянският преводач е стигнал до редкия compositum **лѣкѣболѣзнѣннѣ**, всъщност гръцкото *φιλόνοσος* (лексикографски незасвидетелствано), особено когато АНГ не предлага никакъв вариант за гръцкия тропар. Църковнославянската лексема не е документирана в

²² ЦркС 1818, с. 228. Паметта на Евтихий Антиохийски се чества на 21 февр., а тук числото е 11.

²³ СЦркСлРЯ Т. II 1847, с. 274.

²⁴ ПЦркСл 1900/1993, с. 292. И тук датата е 11, а не 21 февр.

²⁵ РЦркСлЕ 2002, с. 262.

²⁶ След грц. *φιλοπόνως* като съответствие на **лѣкѣболѣзнѣннѣ** липсва условният знак звездичка*. „Поставена след гръцка дума, означава, че тя е дадена произволно, а не във връзка с гръцкия текст, съответен на църковнославянския“ (РЦркСлЕ 2002, с. 19).

²⁷ АНГ VI, Februarii, 1974, 336–337. Изказвам искрената си благодарност на М. Йовчева, която ми съдейства за справката относно канона на св. Евстатий Антиохийски в гръцката печатна традиция и ми предостави информация за препратките, отнасящи се за липсващи текстове от църковнославянския миней в гръцките издания.

най-старите текстове; като единствено място досега е посочван нашият тропар (Словарь II Отд. II 574; Дьяченко 292 със сгрешено число)²⁸. Реконструираният в бележката грц. композит φιλόνος не е засвидетелстван лексикографски и отвежда към значението 'охотно, с желание понасяне на болести и страдания'.

Втората част на настоящата разработка включва три основни задачи: а) да се провери дали съществува ръкописен славянски служебен миней, който в кан. за св. Евстатий Антиохийски, тр. 2, п. 3, 21 февр. (или за друг месец и за друга дата) се съдържа нареч. *ЛЮБОБОЛѢЗНЪНЪ* т.е. дали този композит наистина е църковнославянски (в тесния смисъл на *църковнославянски* като термин), или е бил част от лексикалния фонд на старобългарския език (в широкия смисъл на термина *старобългарски*); б) да се провери дали в славянската ръкописна традиция съществува преводен текст от друг жанр, в който се среща нареч. *ЛЮБОБОЛѢЗНЪНО*; в) да се уточни значението на нареч. *ЛЮБОБОЛѢЗНЪНЪ*, като се вземе предвид и семантиката на *прил. ЛЮБОБОЛѢЗНЪНЪ* като превод на φιλόνος в беседа 9. на *ЙоЗлШ*, и съдържанието и смисълът на целия тропар в превод на съвременен български.

Проверката в южнославянски ръкописни служебни минеи за февруари за наличие на нареч. *ЛЮБОБОЛѢЗНЪНЪ* в кан. за св. Евстатий Антиохийски, тр. 2, п. 3, 21 февр., даде неочаквано положителни резултати²⁹. В два ръкописа на служебен миней за м. февруари от сборката на Рилския манастир се съдържа същият тропар 2, п. 3, от кан. за св. Евстатий Антиохийски, който досега се фиксираше единствено в киевските старопечатни минеи.

PM2/12: Ты љубоболѣзньо въздѣлавь цр̄кѡвь · ср̄п̄ѡ ѡчѣнїи твоѣ бл̄женне · ѡс корѣне въс̄а посѣкаше тѣмь плѣвѣли :~ (1316)³⁰;

PM2/13: Ты љубоболѣзньо въздѣлавь || цр̄кѡвь · ср̄п̄ѡмь оучѣнїи свой бл̄жене · ѡс корѣне въс̄е посѣкаше тѣмь плѣвѣлы : ~ (1546–155a)³¹.

²⁸ BESM 2004, р. 511, бел. 41. Благодаря на М. Йовчева, която насочи вниманието ми към тази бележка.

²⁹ Тази справка по личния си архив от копия на славянски служебни минеи направи за мен М. Йовчева, за което съм ѝ признателна. Сътрудничеството между слависти, чиито научни интереси са в различни научни области, е много ползотворно и способства за успешното намиране на отговорите на важни въпроси.

³⁰ **Спространов, Е.** Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. София, 1902. Ръкописът е служебен миней за февруари, сръбска редакция, писан през XVI в. (**Спространов, Е.**, Опис..., 1902, с. 37). Датировката на ръкописа е уточнена допълнително: миней за месец февруари на йеромонах Макарий, 70-те години на XVII век. Изказвам благодарността си на Б. Христова, която ми изпрати справката за *PM2/12*.

³¹ Ръкописът е служебен миней за февруари, сръбска редакция, писан през XVII век (**Спространов, Е.**, Опис..., 1902, с. 37). Искрено благодаря на Б. Христова, която ми предостави справка и за този ръкопис: уточнената по водните знаци датировка на ръкописа е от самото начало на XVI век.

Превод на съвременен български³²:

Ти трудолюбиво³³ като обработи Църквата със сърпа на своите поучения, блажени, от корен изсичаше с него всички плевели.

Славянският превод на грц. текст на тр. 2, п. 3 от кан. за св. Евстатий Антиохийски за дата 5 юни по версията, издадена в АНГ³⁴, се съдържа в сръбския служебен миней за м. юни, юли и август, у 501, ЦИАИ, XIII–XIV в.³⁵:

ЦИАИ501: БѢЖТВЪННѢ ВЪЗБЛАВЪ ЦРКВИ СРЪПОМЪ ВЪЦАНИА ТВОЕГО БЛЖЕНЕ . ѲЖЕ ИНАКО ВЕЩАЮЩЕ ПОСѢКЛЪ ѲСИ ВРѢДЫ :~ (8а).

Превод на съвременен български:

Божията църква като обработи със сърпа на твоята проповед, блажени, вещаещите другояче ереси си посякъл.

По първата задача на тази втора част от проучването резултатите са неоспорими: в ръкописни служебни минеи от XVI–XVII в. в южнославянската ръкописна практика присъства нареч. *любоволѣзньо*, т.е. то не е църковнославянско.

По втората задача резултатът също е положителен: нареч. *любоволѣзньо* се среща в слово 1. на авва Доротей по среднобългарския препис Погодин у 1054 (*Пог1054*), РНБ, XIV век:

SC 92³⁶: Τὸ γὰρ οὕτω φιλοπόνως ἐρευνᾶν καὶ γνησίως ἐπαινεῖν τὰ κατὰ τὸν ὄντως μακάριον καὶ ἀξιοθεὸν ἡμῶν πατέρα, τὸν τῆς δωρεᾶς τοῦ Θεοῦ φερόνυμον, ἀρετὴν ἐστὶν ἐπαινεῖν καὶ Θεὸν ἀγαπᾶν καὶ μεριμνᾶν περὶ τῆς ὄντως ζωῆς·

Пог1054: ѲЖЕ БВ СИЦЕ ЛЮБОВОЛѢЗННО ѲСПЫТАТИ Ѳ ѲСКРЪНО ПОХВАЛИТИ ѲЖЕ Ѱ ПО ѲСТИНѢ БЛЖЕНѢМЪ Ѳ БГОДОСТОѲННѢМЪ НАШЕМЪ ѰЦѲИ. ѲЖЕ ДАРОУ БЖИЮ ТЪЗО- ѲМѢНИТѢ, ДОБРОДѢТѢЛЬ Ѳ ПОХВАЛИТИ. Ѳ БѢ ЛЮБИТИ. Ѳ ПЕЦИ СѢ Ѱ ѲСТИННѢИ ЖИЗНИ. (191а)³⁷.

³² Преводът е мой.

³³ *любоволѣзньо* означава и ‘старателно, грижливо, усърдно’.

³⁴ АНГ VI, Februarii, 1974, 336–337.

³⁵ Сведението, че в този ръкопис към дата 5 юни е поместен славянският превод на канона за св. Евстатий Антиохийски по гръцката версия, издаден в АНГ, ми предостави М. Йовчева, за което съм Ѳ признателна. Благодаря и на сътрудниците от отдела за ръкописи и старопечатни книги в ЦИАИ, от които получих дигитално копие на страниците от неиздадения ръкописен опис на ркп. 501, дело на Иван Гошев.

³⁶ **Regnault, L., J. de Préville.** Dorothee de Gaza. Oeuvres spirituelles / Ed. L. Regnault, J. de Préville. P., 1963 (Sources Chrétiennes, 92)

³⁷ **Димитров, К.** Авва Доротей. Слова. Среднобългарски превод. Гръцко-български словоуказател. Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, 20–21. В Речник-индекса на словата на авва Доротей лемата за словоформата *любоволѣзньо*. е представена с формата *любоволѣзно* вм. *любоволѣзньо*, но значението на *любоволѣзно* правилно е формулирано ‘старателно, трудолюбиво, прилежно’ (**Димитров, К.** Речник-индекс на словата на авва Доротей (по ръкопис 1054 от сбирката на М. П. Погодин). Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2010, с. 143.

Според текстологичните проучвания на У. Федер протопреводът на словата на авва Доротей е бил извършен на глаголица. След като привежда много доказателства за възстановяване на историята на текста, У. Федер заключава: „*Doctrinae diversae* Дорофея Газского на църковнославянском языке прошли три стадии развития, которые все надлежит датировать X в.“³⁸

Като се има предвид, че в 9. беседа от ЙоЗлШ в среднобългарския ръкопис Зогр19 от XIV в. се документира прил. композит **любоволѣзньнѣ**, а в слово 1. от словата на авва Доротей в среднобългарския ръкопис Пог1054 от XIV в. се среща нареч. **любоволѣзньно**, с основание може да се твърди, че и прил. **любоволѣзньнѣ** от грц. φιλόνοςος, и нареч. **любоволѣзньно** от грц. φιλολόγως са редки думи от идиолекта на книжовник преводач от старобългарската преводаческа практика и са част от старобългарския лексикален фонд. При редактирането на староизводните преводи тези две редки лексеми са били заменени с думи, утвърдени вече в книжовния език.

Третата задача включва уточнение на семантиката на нареч. **любоволѣзньно**, която в лексикографските справочници не е формулирана точно. Значението на **любоволѣзньно** в тр. 2, п. 3 от кан. за св. Евстатий Антиохийски е пряко свързано със значението на прил. **любоволѣзньнѣ** от беседа 9. на ЙоЗлШ и означава ‘трудолобиво, усърдно, старателно, грижливо’. Затъмнението на семантиката на нареч. **любоволѣзньно** се дължи както на отсъствието на гръцки текст на тропар 2., в който се съдържа, така и на влиянието на съвременното значение на **-болѣзнь** като втора част на сложната дума.

Конкретните проучвания нерядко имат отношение към по-значими проблеми. Така и въпросът за нареч. **любоволѣзньнѣ**, доскоро смятано за црксл., е само единичен случай, косвено свързан с по-сериозните нерешени проблеми, отнасящи се до 12-томните киевски църковнославянски минеи (1893–1894). В статията си за състава на киевските печатни минеи и славянската ръкописна традиция М. Йовчева набелязва някои от най-важните и значими нерешени проблеми, свързани с византийските и славянските служебни минеи. Макар и накратко, тя се спира и на отделни въпроси, свързани с езика и характерните особености на преводите в печатните църковнославянски текстове на богослужебните книги³⁹.

³⁸ **Федер, У.** К истории текстов в рукописи Hamilton 381. – В: Письменные памятники истории и культуры России в собраниях зарубежных архивов и библиотек. VII. Берлинский кормчий. Древнерусский учительный сборник XIV века. Издательство Санкт-Петербургского университета, 2018, с. 61.

³⁹ **Йовчева, М.** Съставът на киевските печатни минеи (1893–1894) в светлината на вековната славянска ръкописна традиция. – *Старобългарска литература*, кн. 40–41, 2009, 53–63.

РЕЧНИЦИ:

- Микл Miklosich, F. *Lexicon palaeoslovenico–graeco–latinum*. Vindobonae, 1862–1865.
- ПЦркСлС Дьяченко, Г. *Полный церковно-славянский словарь*. Москва, 1900; (Репринт: Дьяченко Г. М. *Полный церковно-славянский словарь*. – Москва: Издательский отдел Московского Патриархата, 1993).
- РЦркСлЕ Бончев, Ат. *Речник на църковнославянския език*. Т. 1. А–О. София, 2002; Т. 2. П–Я. София, 2012.
- СРЯ 1–31 *Словарь русского языка XI – XVII вв.* Москва, Вып. 1–31, 1975–2019.
- СЦркСлРЯ *Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторым отделением Импер. Академии Наук*. Т. I–IV. Санкт-Петербург, 1847.
- ЦркС Алексеев, П. *Церковный словарь*. Часть I–V. Санкт-Петербург, 1815–1818.
- АНГ 1–12 *Analecta hymnica Graeca e codicibus eruta Italiae inferioris*. Bd. 1–12. ed. J. Schiro. Roma 1966–1983.
- BESM 1–3 *Das byzantinische Eigengut der neuzeitlichen slavischen Menäen und seine griechischen Originale*. Erarb. P. Plank und C. Lutzka. Hrsg. Ch. Hannick. – *Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften*, Bd. 112. *Patristica Slavica*. Band 12. Paderborn-München-Wien-Zürich, 2006.